

Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Special Issue on Tribal Culture, Literature and Languages

National Conference Organised by
Department of Marathi, Hindi and English

Government Vidarbha Institute of Science and
Humanities, Amravati (Autonomous)

13 Years of Open Access

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

Guest Editors:

Dr. Anupama Deshraj

Dr. Jayant Chaudhari

Dr. Sanjay Lohakare

www.galaxyimrj.com

About Us: <http://www.galaxyimrj.com/about-us/>

Archive: <http://www.galaxyimrj.com/archive/>

Contact Us: <http://www.galaxyimrj.com/contact-us/>

Editorial Board: <http://www.galaxyimrj.com/editorial-board/>

Submission: <http://www.galaxyimrj.com/submission/>

FAQ: <http://www.galaxyimrj.com/faq/>

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोकगीते

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे

मार्गदर्शक.

सुनिल तेजला वसावे

संशोधक,

स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे,

मु.पिंप्रापाणी पो भांग्रापानी,

कला, विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी,

ता.अक्कलकुवा जि. नंदुरबार,

ता. साक्री जि. धुळे.

प्रस्तावना:

नंदुरबार जिल्हा हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्याच्या सातपुडा पर्वत रांगेत वसलेला एक जिल्हा आहे. ह्या जिल्ह्यात सातपुडा व त्याच्या पायथ्याशी असलेला विविध आदिवासी समाजाचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. या लोकांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात रूढी, परंपरा, पोशाख, लोकनृत्य, लोकगीते, सणउत्सव इत्यादी बाबतीत भिन्नता दिसून येते. आदिवासी समाज हा आपले दुःख, आनंद, व्यथा, वेदना, आशा, निराशा यांचे दर्शन लोकगीतातून व्यक्त करीत असतात. आदिवासी समाजाची संस्कृती एकच असून, त्याच्यावर जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत झालेले संस्कार त्याचे सण, उत्सव, देवदेवता ह्या एकच आहे. त्यांच्या बोली भाषेत मात्र थोडाफार फरक जाणवतो. आदिवासींची एक कोसावर भाषा बदलते, म्हणून त्यांच्या बोलीनुसार लोकगीतात भिन्नता आहे. पावरी बोलीतील लोकगीते, भिलोरी बोलीतील लोकगीते, देहवाली बोलीतील लोकगीते इ बोलीभेद दिसून येते. नंदुरबार जिल्ह्यातील देहवाली भाषेत पारंपरिक लोकगीते व लोककथांचे भांडार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. या भाषेतील पारंपरिक लोकगीते,

लग्नगीते,भक्तिगीते,गावदिवाडीतील रोडालीगीते, होळीगीते किंवा भावगीते आहेत. या सर्व लोकगीतातून आदिवासी समाज जीवनाचे एक परिपूर्ण असे प्रतिबिंब उमटलेले आहे.म्हणून नंदुरबार जिल्ह्यातील विविध जमातीत उपलब्ध असलेल्या विविध लोकगीतांचा अभ्यास विषय संशोधन पेपरासाठी घेतला आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन त्याच्या लोकगीतातून घडते. आदिवासी लोकगीताबद्दल डॉ. गोविंद गारे म्हणतात “आदिवासी संस्कृतीचे वाङ्मय अलिखित आहे.मौखिक आहे. एका मुखातून दुसऱ्या मुखात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ते न सांगता किव्हा न शिकविता चालत आले आहे. भारतीय संस्कृतीचे आधारस्तंभ, चौरंगी वेद अलिखित असल्याने आपले पूर्वज पिढ्यान्पिढ्या सांगत आले आहेत. वेद ब्रम्हाच्या मुखातून प्रकट झाले तशीच काहीशी परिस्थिती अलिखित मौखिक लोककथा आणि लोकगीतांची आहे. त्यांचा मूळकर्ता कोण आहे हे आज कोणी सांगू शकत नाही.”^१ नंदुरबार जिल्ह्यातील लोकगीते अशीस आहेत. या लोकगीतांची जपणूक ते अनादी काळापासून करत आलेले आहे. ते आपले सुख : दुःख लोकगीतातून व्यक्त करीत असतात. त्याच्या लोकगीतांचा विषय विविध असतात. प्रेमिगीते,बालजन्माची गीते, विवाहगीते,लग्नगीते,श्रमगीते मार्तकांच्या मृत्युसमयीगायली जाणारी गीते, सुगीची गीते, रोडालीगीते, होळीगीते, गावदिवाळीतील सोंगाड्यागीते अशा विविध विषयावरील गीतांचा समावेश त्यात होतो.ना. रा. शेंडे लोकगीताबद्दल म्हणतात “लोकगीते तर लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. त्या आत्मपिंडातून स्रवणारे विविध भाव निर्झर आणि त्यांची ललाकी मनुष्य मात्राच्या जीवनप्रणालीचे, प्रकृतीचे आणि प्रवृत्तीचे प्रभावी द्योतक ठरतात. शून्यातून ध्वनी निर्माण झाला. त्यातून अक्षरे निनादली, अक्षरांची शब्द बनला आणि शब्दांनी आकार घेऊन एक वेगळे रूप प्रकट होते. त्यातच मनुष्य मानव व्यक्त झाला आणि त्याने आपल्या सहजस्फुर्त भावनाद्वारे शून्याचा अविष्कार घडविला त्या अविशकारातच लोकगीतांचा जन्म झाला. तो संगीतबद्ध झाला. त्याने वातावरणात चेतन्य निर्माण केले “^२

डॉ.गोविंद गारे यांनी आदिवासी लोकगीतांची विशेष खालीलप्रमाणे सांगितलेले आहेत .

- १) जीवनातील बहुतेक महत्वाच्या प्रसंगीना उद्देशून हि लोकगीते असतात. म्हणजे ती प्रयोजनमूलक असतात .
- २) लोकगीते ज्या प्रसंगाला उद्देशून रचलेली असतात त्या प्रसंगीच ती गायली जातात. एरवी कोणत्याही वेळी ती म्हटली वा गाईली जात नाही.
- ३) आपल्या भोवतालच्या परिसरातून जे ज्ञान त्यांना उपजत असते त्याच्या आधारे त्यांची लोगगीते असतात.
- ४) आदिवासी लोकगीते गेयपूर्ण आणि तालबद्ध असतात. आपल्या स्थानिक व प्रादेशिक बोलीतून त्यांचा अविष्कार होतो आणि एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ते मौखिक परंपरेतूनच संक्रमित होत असतात. ३

प्रेमगीते

१) पाच वडूवाला खेतुमे काय मा आशा रोंगाली

हियाली का खेड खेडू नेवा आशा गोठारी जोडी ना

बारा वाजता टेमुले काय मा आशा रोंगाली

आवूते सोडी देहू नेवा आशा गोठारी जोडी ना

हेला वडू रा हेली साय हेल्या हेल्या गोठया काडो ने रा

हेल्या हेल्या काय गोठया काडो हेली हेली नींद काय

लागे नेरा गोठारा ना जोडा ना

मराठी अर्थ

आपल्या शेतात पाच वडाची झाडे आहेत. त्या शेतात हिवाळी शेती (रब्बी) करायला जाऊ माझी राणी आणि बारा वाजण्याच्या वेळेस बैलांना सोडून देऊ , पाच वडाच्या यान थंड सावलीत प्रेमाच्या गप्पा करू थंडगार सावलीत प्रेमळ गोष्टी करतांना (हेली नीड) निवांत झोप लागते.

२) जांभा घोडा पेवा बोहीने होरो पीआ आवू

राणी गोठारी जोडी ना

होरा बारा मेवा खेती वाडी वेसी देदी नेवा

राणी गोठारी जोडी ना

होरा बारा मेवा कोओ बाआ वेसी देदो नेवा

राणी गोठारी जोडी ना

होरा बारा मेवा बाठो बरबात विई गियो नेवा

राणी गोठारी जोडी ना

मराठी अर्थ

आदिवासी समाजात दारूला खूप महत्त्व आहे. या गीतात दारूमुळे होणार्या दुष्परिणाम सांगितले आहे. आपल्या प्रियसी (पत्नीला) उद्देशून तो म्हणतो जांभळ्या रंगाच्या घोड्यावर बसून मी दारू पिआयाला येत होतो. परंतु दारूमुळे माझी शेतीवाडी विकावी लागली, घर विकाव लागले या दारूमुळे मी पूर्णपणे बरबात झालो असा आशय या गीतातून व्यक्त होतो.

३) एकुजे घेडी मा रोंगाली,वाटीपे उभी रेजे नेवा

हेगांत लेतो जाहे वा आशा रोंगाली

बोगीचामे हाय गुलाब्या फुल

मा आगाडी तू फुल हाय

फुल तोडा मोन चाले वा आशा रोंगाली

आथे टाका जावं काटे लागे मान

वोली वोलीने मोन चाले वा मा आशा रोंगाली

राती -राती वा फुल फुले हे दीही निगीने कोमाय जाय

तेहेकी जुवानी गोमाय चाली वा मा आशा गोठारी

मराठी अर्थ

एक क्षणभर थांब प्रिये मलाही येऊ दे , तुझ्यासोबत मलाही घेऊन चल सखे आशा बगीच्यात गुलाबाचे फुल तोडावेसे वाटते तुझ्या आई- वडिलांच्या घरातील तू सुंदर फुल आहेस हे फुल मला हवे आहे. पण काटे (सामाजिक रीतीरिवाज)मला टोचतील असे वाटते. तुझी खूप आठवण येते आहे तुझा विरह सहन होत नाही रातराणीचे फुल रात्री फुलते सुगंध दरवळतो पण दिवसा ते कोमजून जाते त्याप्रमाणे हे प्रिय सखे आशा तारुण्याचे असेच आहे तरुण्याचे असेच आहे. तारुण्य असरून जाते तुझ्या भेटीची आस मला आहे. क्षणभर थांब मी तुझ्या सोबत येतो.

विवाह गीते

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लग्नपरंपरा आणि लग्नाच्या प्रसंगी गायली जाणारी लोकगीते खूप विशेषपूर्ण आहे. आदिवासी लोकांच्या पारंपरिक विवाह तीन दिवस चालतो. वरपक्षाकडून वधूला देहेज देण्याची परंपरा आदिवासी समाजात आहे.गावातील पंच मिळून हि रक्कम ठरविली जाते.

१) पाच होवे देजो लेदों मा बाहाका काय कामोकी

गुलाबू फुल जातो रियो

पाच होवे देजो लेदों मा याहाकी काय कामुकी

गुलाबू फुल जातो रियो

पाच होवे देजो लेदों मा पावू रा काय कामो कि

गुलाबू फुल जातो रियो

पाच होव देजो लेदो म बोही काय कामुकी

गुलाबू फुल जातो रियो

मराठी अर्थ

बाबा तुम्ही पाचशे रुपये देहेज घेतले पण त्यात तुम्हाला काय कामाचे आपल्या गुलाबी फुलाला मात्र कायमचेच मुकलात. हे आहे तू पाचशे रुपये देहाजाचे घेतले त्यात तू काय कमाविले ? आपल्या गुलाबी फुलाच मात्र तू मुकलीस हे भावा तू बहिणीच्या देहजचे पाचशे रुपये घेतले तू त्यात विशेष असे काय कमाविले ? गुलाबी फुल मात्र गमावून बसलात आपल्या बहिणीस मात्र मुकलात तुझी गुलाबी फुलासारखी बहिण मात्र तुझ्यापासून दूर गेली ह्याप्रमाणे जवळच्या नात्यातील बहिण भाऊ किव्हा जवळच्या नात्यातील बहिण, भाऊ किव्हा जवळच्या कोणाचे गीतात नाव घेऊन गीत गायली जाते व ते वर्हाळी मंडळीत म्हटले जाते.

२) बाहाका कोमे आथी बेना

बाहाका कोमे आथी बेना

घेडी घेडी डेरीच बोदलो

घेडी धेडी बाल वालो

हावाका कोमे गीयी बेना

आमी नाय डेरीस बोदलाय

आमी नाय बाल वालाय

प्रत्येक मुलीला एका विशिष्ट वेळी आपल्या जीवनातील सखी – सोबती, मायाळू आईवडील यांना सोडून सासरी जावे लागते. त्यावेळी तिच्या भावना अनावर होतात. अशास एका प्रसंगी सासरी जाणाऱ्या आपल्या मैत्रिणीस घरची आठवण करून देतांना तिच्या मैत्रिणी म्हणतात कि बाई ग ...आई वडिलांच्या घरात होती तेव्हा प्रत्येक वेळी तू आपले कपडे बदलत होती, केस विंचरात होती. आता तू सासरी जात आहे. आता तुला वेळोवेळी कपडे बदलता येणार नाहीत आणि केस पण विंचराता येणार नाहीत.

३) जोडाले जोडी वेरी ते उभं रेजे रा भाया रा

उचो, निचो, वेरिता सोडी दे भाया रा

मराठी अर्थ

लग्नाच्या वेळी नवरदेव नवरीस पाटावर एका ठिकाणी उभे करतात आणि लग्न लावण्यात येते त्यावेळेस नवरदेवाकडील मुली चिडावाचिडवी करतात व नवरदेवाला उद्देशून म्हणतात उंचीला एका सारखी जोडी असेल तर लग्नासाठी उभा राहा नाही तर थोडाही वर – खाली उंचीला फरक जाणवला तर नवरीला सोडून दे .

४ जाजे आमिवा सोबत्या मिलिनी / जाज्ये आमी व बेनावा

वालो विचारे मेराला याहाकी /वालो विचारे बेनावा

वालो विचारे मेराला बाहाका / वालो विचारे बेनावा

रेजे आमिवा गावच्या मिलीने / खादो पिदोवा बेनावा

मराठी अर्थ

हे गीत मुलींचे लग्न लावल्यानंतर आई- वडील, मैत्रिणीच्या भेटीगाठीने होते. त्यानंतर आशीर्वाद घेऊन नवरी मुलगी नवरदेवाच्या वरहाडाबरोबर जाणार असते त्यावेळी मुली म्हणतात “आता

सर्व मैत्रिणी व आई वडिलांच्या भेटीगाठी झाल्या अखेरच्या भेटीगाठी होते सुखी तू जा आता तुज्या सासरी आता तुझ्या मनात विचाराचे वादळ सुरु असेल. त्या विचारात तू गुंतली असशील”

होळी गीते

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात होळी सणाला खूप महत्त्व आहे. होळी माता म्हणून तिचं पूजन करतात, नवस करतात नंदुरबार जिल्ह्यात आणि सातपुडाच्या आसपास होळी नृत्य दोन प्रकारची आहेत. दरवर्षी होणार्या होळी नृत्याला 'गेर ' म्हणतात. आणि एका वर्षाआड होणार्या होळी नृत्याला 'दिंडन' म्हणतात होळी पेटवून झ्यालानंतर बावा- बुद्या माणसे (होळी मातेसे सेवक)घोरोघरी जाऊन पारंपरिक गाणी म्हणतात. आणि प्रेत्येक घरी त्यांना त्या बदल्यात धान्य अथवा पैसे दिले जातात. कोणाच्या दारातून ते रिकाम्या हाताने परतत नाही हे विशेष आहे. या प्रसंगी होळीचे वर्णन करणारी लोकगीते गायली जातात.

१) डोगु उती आलीवा .....

ओली बाय परदेसुमे ,

केडो मान्डो दी वा .....

आलो बाय परदेसुमे ,

पटल्या मान्डो दी वा

ओली बाय परदेसुमे

इरती- फिरती आलीवा ..

ओली बाय परसेसुमे,

डोगु उती आलीवा...

ओली बाय परदेसुमे,

२) ओलो बाय गोवारी आली रिंगणी डोलारो

गुल ने डाल्या लेती आली वा ओली बाय रिंगणी डोलारो

पागे देखे झुमकाली वा ओली या रिंगणी डोलारो

खोकलू वोलती आली वा ओली या रिंगणी डोलारो

मोकसू वाटे आली वा ओली बाय रिंगणी डोलारो

केल्ले डाले आली वा ओली या रिंगणी डोलारो

पुनवे धाडे आली वा ओली या रिंगणी डोलारो

३ बारा मोयना वा ओली बाय उजवड

खोली देखिलो

जीव्यते आगोल वा ओलीबाय उजवड

खोली देखिलो

मोओयाते गीयावे ओलीबाय उजवड

खोली देखिजे .

४) ओली वा बाय नांबली सेंदी

सेन्डीले माल्यो गौर्या फुले

आखो खाको खल्ली टाक्ये

तेबीने ज्योडो गौर्या फुले

अशा पद्धतीने होलीमातेच्या महिमा आपल्या लोकगीतातून सांगण्याचा प्रयत्न करतात. त्याचवेळी मातेच्या रूपाने श्रीरूपाचा हि आदर राखला जातो. तर लहान मुलांपासून ते वृद्धापर्यंत मोठ्या उत्साहाने हा सण साजरा करतात.

संदर्भ :

- १) डॉ. गोविंद गारे – सातपुड्यातील भिल्ल एतिहासिक आणि सामाजिक आढावा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती: जानेवारी २०१९ पृष्ठ क्र. ८४
- २) डॉ. गोविंद गायकी- आदिवासी लोकगीतांचा अंतर्वेध , अथर्व प्रकाशन जळगाव , प्रथमावृत्ती ६ जानेवारी २०१९ पृष्ठ क्र.२१
- ३) प्रा.डॉ. पुष्पा गावित- पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव प्रथमावृत्ती २०११ पृष्ठ क्र.६९